

Bibliographic reference:

VOIT, Petr. Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století. *Documenta Pragensia*. Praha: Archiv hl. města Prahy, 2010, sv. 29, s. 389-457. ISSN 0231-7443. ISBN 978-80-86852-35-5. Kopie dostupná z archivu E-LIS: <http://eprints.rclis.org/handle/10760/17962>.

Resumé

Norimberk s pověstí mezinárodního tržiště patřil od sklonku 15. století k nejsilnějším zahraničním výrobcům a vývozním střediskům jazykově české i cizojazyčné bohemikální literatury. Na tak významnou kvantitativní a kvalitativní úroveň nedosáhly před rokem 1501 ani Bamberk a Lipsko ani Štrasburk. Do poloviny 16. století byl pak knižní trh Českých zemí ještě posilován jazykově českými výrobky z Benátek 1506, Vídně 1513, Lipska 1514 a Wittenberku 1546 – 1547, ale i tady šlo ve srovnání s Norimberkem o činnost nárazovou a nikoli kontinuální. Spolupráce norimberských tiskařů a nakladatelů při českých zakázkách dosáhla vrcholu během 17. století zejména zásluhou rozvětvené rodiny Endterů.

Chceme-li charakterizovat přínos Norimberku pro rozvoj české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století, musíme vyjít z konstatování, že koprodukce byla ve zkoumaném řemesle jevem zcela normálním. Kapitálově, technicky i obchodně silný německý knihtisk stejným způsobem prorostl do Polska, Rakouska nebo na Slovensko čili všude tam, kde se na východ od říšských hranic řemeslo projevovalo nižším potenciálem a kde spolupráci bylo možno postavit na osobních kontaktech.

Doposud se podařilo získat povědomí o 80 norimberských bohemikách vyrobených během 1492 – 1546. S ohledem na jejich exportní charakter nesmí překvapit, že německou bibliografií je podchyceno jen 40%. Liturgická literatura, zastoupená 14 tituly, se podstatnějšího rozšíření pravděpodobně nedočká. Z ostatních žánrů se však dozajista zachovala jen špička ledovce, nepostížená cenzurou či budoucím očtením a spotřebou. Platí to u nástěnných minucí (5), portrétní a satirické jednolistové grafiky (13) a koneckonců i u knižní produkce (49), z níž takřka třetinu tvořily každodenně používané mluvnické, slovníkové a konverzační příručky (13). Norimberk během 20. až 40. let 16. století disponoval asi 25 tiskaři, což je počet odpovídající v téže době celým Čechám a Moravě. Z nich se nejsilněji angažoval zřejmě Hieronymus Höltzel, jehož tiskárnu za nakladatelské, literární a korektorské spolupráce Mikuláše Klaudyána a Jana Mantuána Fencla opustila čtvrtina dnes známých norimberských bohemik (21).

Pražské a od 1499 i olomoucké arcibiskupství se při objednávkách mešních a modlitebních příruček muselo spolehnout pouze na zahraniční výrobu, jelikož u nás nebyla jediná tiskárna s písmem adekvátním obsahu, poslání a tradici liturgických titulů. Norimberský tiskař Georg Stuchs se stal dodavatelem nejčastějším, a přestože jeho produkty kvalitu pražské a plzeňské typografie zdatně převyšovaly, s ohledem na specifické poslání a uzavřenost liturgik v prostředí kléru neměly u nás na kultivaci čtenářské recepce žádný vliv. Lze však předpokládat, že jistou inspirativní roli sehrály v profesionálním prostředí českých tiskáren, jak alespoň během 90. let 15. století napovídá příklon Tiskaře Pražské bible k ilustracím Wolgemutova norimberského ateliéru.

Několik účelových stokusových nákladů prací Lukáše Pražského a Michaela Weisse pokrývalo interní potřeby jednoty bratrské, takže širší dopad nelze očekávat ani zde. Sotva pětisetkusové počty mluvnických, slovníkových a konverzačních příruček pravděpodobně dokázali odebrat sami plzeňští a norimberští měšťané, stýkající se při obchodování. Masovější fruktifikace se všechna tato první vydání dočkala sice záhy, ale až v Čechách a na Moravě, kde byla u Hanse Pekka, Jana Hada, Jana Günthera, Jiřího Melantricha a dalších hojně přetiskována (totéž platí o dalším životě prakticky orientované bohemikální filologické literatury z Vídně a Lipska). Obdobná pozornost budoucích českých nakladatelů nepadla však na norimberský herbář Jana Černého 1517, který je sice pokládán za prvního reprezentanta jazykově české naukové literatury, ale k reedici už nedošlo, neboť jeho štočky zůstaly v Německu. České publikum tak po dalších 45 let (kooperace Pietra Mattioliho s Jiřím Melantrichem a ilustrátorem GS) nakupovalo levnější rostlináře zahraničního původu. Trvalejší místo v čtenářském povědomí si naopak mohl podržet katolický modlitební soubor Hortulus anime 1520, jehož ilustrační štočky Hans Pekk přivezl do Plzně, kde 1533 umožnily další, jen málo změněné vydání. Norimberské jazykově české biblické tisky reedice nemají, ale v Praze u Jana Hada, Bartoloměje Netolického a Jiřího Melantricha inspirativně působily na knižní úpravu.

České překlady nekatolické literatury, tvořící dle dnešního povědomí jen necelou třetinu norimberského knižního exportu, byly u nás reeditovány minimálně (Georg Rhau, Urban Rhegius). Patrnou jednostrannost kulturní výměny zmírňuje ve sféře tištěné literatury několik autorských bohemik, přebíraných norimberskými tiskaři v německé nebo latinské verzi. Jednak jde o výběr žalářních dopisů Jana Husa a kostnických relací Petra z Mladoňovic a jednak tu přichází reedice Gesangbuchu Michaela Weisse, pořizená dle Štyrsova mladoboleslavského vydání 1531. Gesangbuch je vůbec první německojazyčný kancionál. V souladu s nehybností literárního, editorského a nakladatelského života utrakvistických Čech první poloviny 16. století však ani s pomocí Norimberku nepřichází žádné dílo evropského humanismu tradované latinsky nebo

německy, a tím méně už českým překladem. Evropská reformace je prostředkována třemi překlady příležitostných spisků Calvina a Melanchthona, ale z Lutherových děl (tištěných česky v Čechách už od 1520) neznáme nic.

I přes torzovitost našeho poznání skutečného rozsahu norimberské spolupráce lze naznačit, že import vyhovoval spíše skupinovým (konfesijním či pracovním) zájmům nežli čtenářské obci jako celku. To však nesmí vést k přehlédnutí toho, co i dějepiscům našeho knihtisku zůstalo dosud skryté a co můžeme nazvat plošným významem. Tiskaři v Čechách byli totiž od sklonku 15. století postaveni před tíživou otázkou obnovy sazečského fundusu, neboť dosavadní bastarda počala být pocíťována archaicky. Jako textové písmo neměla totiž vyznačovací (nadpisový) pandán a vůči náročnější knižní úpravě byla tektonicky nepřívětivá. Poněvadž převzetí antikvy jako písma papežského Říma u nás tou dobou nepřipadalo v úvahu, norimberská výpomoc ze sféry nakladatelské a tiskárenské s úspěchem expandovala i do oblasti písmařské. Čeští a moravští tiskaři neměli v tuzemsku potřebné kreslířské ani slévačské zázemí a když se počínaje Mikulášem Bakalářem 1506 a Mikulášem Klaudyánem 1511 otevřela cesta k Hieronymu Höltzelovi, přijímali s vděkem standardní norimberský švabach, který na Moravě vystřídal goticko-humanistickou rotundu a v Čechách ukončil život tiskové bastardy.

Zároveň se švabachem přicházejí dvě u nás dosud neužívaná přechodová písma: hrotitá rotunda a zaoblená textura. Tím u nás započala první fáze typografické přestavby, v níž se k textovému švabachu přidružila dvě písma vyznačovací a knihtisk v Čechách tak poprvé po 37 letech své existence mohl produkovat náležitě vizualizovaný text (Tiskař Pražské bible 1513, Mikuláš Konáč 1514). Druhá inovační fáze souvisí s rozšířením antikvy. Roku 1532 ji Peypusovou verzí otevřel plzeňský tiskař Tomáš Bakalář, ale stejně jako u jeho kolegů v Náměšti 1533 – 1535 šlo o pokus marginálního významu. Skutečným průkopníkem se stal až od 1536 Jan Had, který po přestěhování z Norimberka do Prahy počal Peypusovu antikvu užívat, byť zprvu sporadicky, pro tisk latinských slov, sázených dříve švabachem. Třetí fázi, již byla typografická přestavba až po počátek 19. století dokonána, charakterizuje vstup fraktury. Ta k nám zprvu jen jako vyznačovací písmo přichází oproti Polsku o dvacet let později, a to zásluhou Bartoloměje Netolického (1540) a Jana Günthera (1545). Fraktura se do Prahy a Prostějova dostala v norimberských replikách typů zvaných Gebetbuchfraktur a Dürerfraktur. Po celé 16. století vytlačovala starší texturu a rotundu a postupně spolu se švabachem získala i u nás postavení univerzálního tiskového písma.

Typografickou analýzou participujících dílen lze doložit, že z Norimberku se však písmo nevyváželo v podobě hotových tiskových hranolků, jak se domnívali starší knihovědci, nýbrž formou mobilnějších matric, které si pak s ohledem na fonetický charakter češtiny jejich uživatelé

dodatečně, ale postupně doplňovali diakritikou. Této infiltraci se přímo (Höltzel – Klaudyán) či zprostředkovaně (Klaudyán – Velenský – Štyrsa) nevyhnula žádná tuzemská dílna sledovaného období (stejně jako polští či později slovenští kolegové). Postavení Norimberku tak díky tamním písmolijnám zesílilo a naše typografie se až po práh 19. století, kdy vrcholil zápas o prosazení antikvy, definitivně ocitla pod vlivem německy mluvících zemí.

Spolupráce Norimberčanů na výrobě bohemikálních zakázek a ještě více při výchově budoucích českých tiskařů (Jan Had, Bedřich Milichthaler, Václav Oustský) měla ještě třetí rozměr. Ten zasahoval do sféry ilustrace, jejíž nízká úroveň se stejně jako u písmolijectví odvíjela v Čechách a na Moravě od absence velkých tiskařských a nakladatelských domů. Analyzujeme-li přínos Norimberku pro domácí knižní kulturu, nelze tedy opomíjet ani závislost naší ilustrace na Wolgemutově ateliéru 90. let 15. století, kdy většina textově-obrazových prvotisků z Prahy a Kutné Hory byla vybavena kopiemi podle Kobergerových tisků. Originální Wolgemutovy práce, např. Čtyři zemští patroni, doprovázely mnohá Stuchsova liturgika pro Prahu a Olomouc. Ohlas pozdně gotického Wolgemutova názoru spolu s vlivnou štrasburskou dílnou Johanna Grüningera stopujeme u českých ilustrátorů ještě po celou první třetinu 16. století (Mistr českého Petrarky, Mistr cihlového pozadí). Jak vidíme na knižní úpravě Mikuláše Konáče, Pavla Olivetského nebo Jiříka Štyrsky, zároveň s tím se nejdříve v knižním dekoru a později i v ilustraci prosazují progresivnější trendy prostředkované Augsburgem (Erhard Ratdolt, Daniel Hopfer).

Vliv Norimberku se počíná uplatňovat znovu zhruba od roku 1515, kdy estetický ráz knižních i jednolistových bohemik začala posilovat renesanční tvorba Erharda Schöna, Hanse Springinkleea a dalších umělců. Nešlo přitom jen o migraci jejich štočků po norimberských bohemikách, například v Hortulu anime 1520 a Kirchemeyerově Pammachiovi 1546, ale především o fakt, že leckteré tiskové formy obou umělců byly přivezeny až do Čech a na Moravu a zde pak odtrženy od svého původního kontextu ještě nějaký čas sloužily.

Svorníkem s Plzní se stal Hans Pekk, po němž norimberské štočky získal jeho nástupce Tomáš Bakalář a pražský tiskař Bartoloměj Netolický některé jednotliviny užíval ještě ve 40. letech. Výraznějšího a především kontinuálního působení se však norimberské knižní kultuře dostalo na Moravě prostřednictvím Němce Jana Günthera, který zde s pomocí importovaného tiskárenského vybavení poprvé počal prosazovat všestranný model ediční politiky. Jeho přínos tkví v tom, že zaoblenou texturu a hrotitou rotundu, totiž písma frekventovaná ještě u Hada či Netolického, už opustil a k vyznačování nadpisů od 1545 užíval výhradně dva stupně moderní fraktury. Latinské texty přestal sázet švabachem, jak bylo u nás dosud běžné, a počínaje 1545 (Netolický až od 1551)

sáhl po progresivnější antikvě. Güntherův renesanční typografický názor upevňovalo ožívování starší norimberské ilustrace, přetiskované z dovezených štočků.

Nejvýraznější podíl připadá Erhardu Schönovi a Hansi Springinkleemu. Nebude od věci připomenout, že štočky obou umělců po Güntherově smrti převzal jeho nevlastní syn Bedřich Milichthaler. Tím však životnost neskončila, neboť v Olomouci štočky přecházely z generace na generaci a ještě po celé 19. století sloužily k ilustrování škarniclovských lidových tisků z Uherské Skalice a v ojedinělých případech fungovaly ještě během 20. let 20. století u nástupce Jozefa Teslíka. Od něho je získalo Slovenské národní muzeum, kde jsou uloženy dodnes (mj. 4x Albrecht Dürer, 9x Niklas Stör, 24x Erhard Schön).